

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA KROATISTIKU

Željka Jeličanin

**ŽENSKA LJEPOTA KAO UZROK ZLA
U NOVELISTIČKOM OPUSU IVE ANDRIĆA**

Diplomski rad

Zagreb, 2018.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Katedra za noviju hrvatsku književnost

Zagreb, 9. srpnja 2018.

**ŽENSKA LJEPOTA KAO UZROK ZLA
U NOVELISTIČKOM OPUSU IVE ANDRIĆA**

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS bodova

Mentor:

Prof. dr. sc. Krešimir Nemec

Studentica:

Željka Jelićanin

Sadržaj

1. Uvod	4
2. Andrićev novelistički opus	5
3. Velike Andrićeve teme	6
4. Mjesto žene u Andrićevom književnom svijetu	9
5. Anika kao <i>femme fatale</i> Andrićeva opusa	12
5.1. Kontrola muške i ženske seksualnosti.....	18
6. Mara kao žena patnica	21
6.1. Ponovljivost ženskih sudbina	27
7. Odnos prema drugom i drugačijem	30
7.1. <i>Olujaci</i>	31
7.2. <i>Ćorkan i Švabica</i>	33
8. Zaključak	35
9. Popis literature	37
Sažetak	39
Ključne riječi.....	39

1. Uvod

Iščitavanjem Andrićeva opusa, kako romanesknog tako i opusa kratke priče koji broji više od sto djela, uočavamo teme kojima se bavio i kojima se uvijek opsesivno vraćao. Prvenstveno se to odnosi na tematiziranje zla u njegovom najsurovijem obliku, zla koje se ne može iskorijeniti i od kojega se ne može pobjeći. Budući da se često bavio i tematikom ženske ljepote, među njegovim djelima uočavaju se i ona u kojima je vidljiva uzročno-posljedična veza zla i ženske ljepote, odnosno ona u kojima je zlo njome izazvano.

U takvim djelima govori se o *drami žene*, odnosno „tematiziranju egzistencijalnih situacija koje pokazuju kako, paradoksalno, upravo ženska ljepota i senzualnost privlače na sebe krv, zlo i nesreću“ (Nemec 2016: 169). Kompleksan Andrićev doživljaj žene rezultira i krajnostima u njezinu prikazivanju. S jedne strane žensku osobu prikazuje kao idealiziranu, što tragove ima u kršćanskoj tradiciji, dok je s druge strane vidljiv i utjecaj tradicije fatalne žene koja zaokuplja muškarčevu pažnju i koja ga na koncu odvodi u propast (usp. nav. dj.: 169).

Andrićeve su novele u kojima dolazi do prikaza žene na jedan ili drugi način *Mara milosnica*, *Anikina vremena*, *Olujaci* te *Ćorkan i Švabica*. Premda su žene ovih novela osuđene na trpljenje već samim bivanjem u patrijarhalnom društvu i isključenošću iz javnoga života, svima im je zajednička i povezanost vanjskoga izgleda sa zlom koje se desilo njima i/ili nekome iz njihove blizine (usp. nav. dj.: 169).

Budući da je cilj rada smjestiti novele u kontekst književnih tradicija kojima pripadaju i analizirati lik žene, nakon uvodnoga dijela u kojemu će biti govora o Andrićevu životu, novelističkom opusu i velikim temama kojima se opsesivno bavio slijede smještanje svake od spomenutih novela u književni kontekst te analiza ženskih likova u svakoj od njih. Na koncu će se izvesti zaključak o statusu ženskih likova u Andrićevim novelama te o povezanosti njihove ljepote i zla.

2. Andrićev novelistički opus

Iako se u književnosti pojavio lirskom pjesmom, Ivo Andrić danas je poznat kao pripovjedač. Iza sebe ostavio je srednje velik (*Sabrana djela* u 18 svezaka), ali ujedno i kompaktan opus bez velikih vrijednosnih oscilacija. Cijeloga je života tražio optimalan izraz i vodio se lapidarnošću te se uz njegov književni rad veže pojam *estetika sažimanja* (usp. nav. dj.: 157). Ne čudi stoga što su dijelom njegova opusa i novele, odnosno kratke priče – novela, kako kaže Nemec, „ograničuje pripovjedna sredstva, a od toga ograničenog Andrić je išao u još ograničenije“ (nav. dj.: 157).

Iščitavanjem Andrićevih narativnih tekstova uočava se povezanost te se zaključuje da je planski povezivao tekstove po načelu *work in progress*, što se može zaključiti i iz bilješke navedene u prvoj zbirci pripovijedaka: „Ove pripovetke o Turcima i o našima jesu samo deo (otprilike srednji) jednog rada, započetog pripovetkom Put Alije Đerzeleza i do danas nedovršenog (usp. nav. dj.: 157).

Stoga se u njegovu opusu uočavaju novelistički ciklusi, primjerice ciklus o fratrima, novele kojima je poveznica lik seljaka Vitomira Tasovca, a neke su priče i samo fragmenti.

Andrić je napisao više od sto djela kratke proze, a „opseg im varira u rasponu od kratke priče koja obuhvaća tek dvije-tri stranice, preko klasično oblikovanih novela do fabularno razvijenih srednje dugih ili dugih pripovijesti od kojih su neke već na donjoj granici romana (*Mara milosnica*, *Anikina vremena*)“ (nav. dj.: 157).

U tom velikom i tematski raznorodnom opusu važnu ulogu ima tematiziranje *drame žene*, odnosno graničnih situacija s kojima se žene, isključene iz javnog života i podvrgnute patrijarhatu, nalaze. U ovom se dijelu Andrićeva opusa ogleda utjecaj nekoliko različitih kulturnih i književnih tradicija. Prvenstveno se tu radi o idealiziranoj ženi, uzdignutoj gotovo do božanstva, slici žene koja korijene ima u kršćanskoj tradiciji. Kao suprotnost tomu vidljivi su zametci i literarne artikulacije fatalnih žena u kojima su utjelovljene muške erotske fantazije, čiji su poticaji stizali od Strindberga i kontroverznog Otta Weinigera, pod utjecajem čijeg je djela svojedobno bio i Andrićev antipod Miroslav Krleža (usp. nav. dj.: 169). Sve je te poticaje moguće uočiti u novelama kojima se ovaj rad bavi te će o njima u nastavku i biti više riječi.

3. Velike Andrićeve teme

Teme kojima se Andrić opsesivno bavio i kojima se uvijek vraćao mogu se podijeliti u pet kategorija. Do 1940. godine, u svojoj takozvanoj crnoj fazi, bavi se zlom: njegovim izvorima, demonskim bićima, djelovanjem zla, banalnošću zla. Shvativši bezrazložnost zla, pita se tko ima koristi od zla i koja je korist počinitelja. U djelima ove tematike (*Mustafa Madžar*, *Za logorovanje*) uvodi kultne figure velikih zločinaca i bavi se energijom zla, a svoje viđenje zla, ostvarenog kroz mržnju, najbolje je opisao u *Pismu iz 1920.* riječima lika Maksa Leventfelda.

Bosna je divna zemlja, zanimljiva, nimalo obična zemlja i po svojoj prirodi i po svojim ljudima. I kao što se pod zemljom u Bosni nalaze rudna blaga, tako i bosanski čovek krije nesumnjivo u sebi mnogu moralnu vrednost koja se kod njegovih sunarodnika u drugim jugoslovenskim zemljama ređe nalazi. Ali vidiš, ima nešto što bi ljudi iz Bosne, bar ljudi tvoje vrste, morali da uvide, da ne gube nikad iz vida: Bosna je zemlja mržnje i straha. Ali da ostavimo po strani strah koji je samo korelativ te mržnje, njen prirodan odjek, i da govorimo o mržnji. Da, o mržnji. I ti se instinktivno trzaš i buniš kad čuješ tu reč (to sam video one noći na stanici), kao što se svaki od vas opire da to čuje, shvati i uvidi. A stvar je baš u tome što bi to trebalo uočiti, utvrditi, analizirati. I nesreća je u tome što se niko neće i ne ume da učini. Jer, fatalna karakteristika te mržnje i jeste u tome što bosanski čovek nije svestan mržnje koja živi u njemu, što zazire od njenog analiziranja, i – mrzi svakog ko pokuša da to učini. Pa ipak, činjenica je: da u Bosni i Hercegovini ima više ljudi koji su spremni da u nastupima, nesvesne mržnje, raznim povodima i pod raznim izgovorima, ubijaju ili budu ubijeni, nego u drugim po ljudstvu i prostranstvu mnogo većim slovenskim i neslovenskim zemljama. Ja znam da mržnja, kao i gnev, ima svoju funkciju u razvitku društva, jer mržnja daje snagu, a gnev izaziva pokret. Ima zastarelih i duboko ukorenjenih nepravdi i zloupotreba, koje samo bujice mržnje i gneva mogu da iščupaju i otplave (Andrić 2012: 334).

Pišući o antropologiji zla i o njegovoj bezrazložnosti, Andrić se oslanja na Gottfrieda Wilhelma Leibniza koji se u svome radu bavio teodicejom.¹ Bog je, prema Leibnizu, Providnost, a najveća objecka protiv Providnosti jest postojanje zla u svijetu. Pri pomisli na zlo, postavljaju se dvije mogućnosti: ili Bog ne može spriječiti zlo u svijetu, što za sobom povlači njegovu nemoć, odnosno činjenicu da njegova moć nije beskonačna, ili ga, s druge strane, ne želi spriječiti, a to za sobom povlači spoznaju da Bog nije dobar. Leibniz razlikuje tri vrste zla: metafizičko, fizičko i moralno zlo (usp. Leibniz 2012: 48).

¹ Teodiceja se svrstava u posebnu metafiziku te se razlikuje od objavljene ili dogmatske teologije koja se temelji na objavi i na božanskom autoritetu. Sam je naziv filozofskoj teologiji, odnosno teodiceji, dao Leibniz, a ona se temelji isključivo na iskustvu i razumu.

Metafizičko zlo sastoji se u nesavršenosti bića i ono je nužni uvjet svakoga bića koje je Bog stvorio. Stvoreno je biće nužno ograničeno, u suprotnom bi bilo apsolutno savršeno, a to bi pak bilo kontradiktorno. Druga je kategorija fizičko zlo koje predstavlja bol. Ovo je zlo često rezultat individualnih pogrešaka, ali je ujedno i posljedica prirodnih nesavršenosti. Uvjetovano je strukturom stvorenog svijeta i svodi se na metafizičko zlo. Ujedno nije ni apsolutno jer pokatkad može biti sredstvom većeg dobra. U konačnici, tu je i moralno zlo, odnosno grijeh. Postavlja se pitanje zašto Bog dopušta grijeh koji je zapravo njegova negacija. Bitno je imati na umu da je metafizička mogućnost grijeha dana skupa sa slobodom. Bog je čovjeku dao slobodu, ali je on ujedno i nesavršen te može svoju slobodu iskoristiti za zlo. Bog je čovjeku slobodu dao jer je dobar, a on ima volju kojom ju može iskoristiti za dobro ili za zlo (usp. nav. dj.: 285). Svaki čovjek podijeljen je na strasti i želje s jedne strane te na um s druge. Um sugerira što učiniti kad se neka želja javi: ako je ona za osobu loša, um će spriječiti njezino zadovoljenje. Međutim, ponekad su želje toliko jake da je um nemoćan. Ako su te želje k tome još i loše, nastaje zlo (usp. Arendt 2016: 75).

Andrić u svojim djelima govori o zlu u svim njegovim oblicima. Metafizičko zlo prisutno je u njegovim likovima samim time što su stvoreni kao nesavršena bića. Fizičko zlo za sobom nosi bol, također prisutnu u djelima u brojnim ubojstvima, dok je moralno zlo i najčešće opisano.

U djelima u kojima se bavi tematikom zla često se dotiče i uzročno-posljedične veze zla i ženske ljepote. U tim djelima čitatelj se susreće sa subverzivnom ženskom ljepotom, ljepotom koja osvaja i ljepotom koja ujedno uništava. Unatoč toj njezinoj moći, ona je samo trenutak, a jedino je zlo trajno. Zbog ljepote, koja sama po sebi nije izvor zla, ali to postaje kada ju promatra nesavršeno biće, stradavaju i lijepe žene Andrićevih djela i oni kojima su one okružene. Zbog ljepote, žene se često prepuštaju grijehu i moralnom zlu, a povod su i zlim mislima, odnosno djelima muškaraca koje ta ljepota izaziva. Na koncu često uzrokuje i fizičko zlo jer su žene zbog svoje ljepote najčešće iskorištene ili ju same koriste na krivi način. O ovoj tematici bit će još riječi u nastavku rada.

Iako je Nobelovu nagradu dobio za djelo *Na Drini ćuprija*, u objašnjenju stoji kako je nagradu dobio za kompletno književno djelo o historiji jednog naroda s romanom *Na Drini ćuprija* kao vrhuncem. Bosna Ive Andrića zemlja je na povijesnoj granici Istoka i Zapada, konglomerat vjera, nacija, identiteta u kojem ne postoji objedinjujući nazivnik. Premda je prirodna orijentacija Bosne Zapad, Osmanlije su ju amputirali od Zapada i tu su orijentaciju onemogućili. Andrića u djelima

zanimaju jednako geografski kao i povijesni prostor, a posebnu važnost pridaje mentalitetu ljudi. Roman *Na Drini ćuprija*, kao vrhunac opusa ove tematike, bavi se ekstenzivnom bosanskom poviješću: Višegrad je sinegdoha Bosne, a most je tijekom tri i pol stoljeća jedina čvrsta točka dok ljudi dolaze i prolaze. *Travnička hronika*, s druge strane, najbolje prikazuje civilizacijski raskol Istoka i Zapada, a građena je na stereotipima koje Andrić pokušava destruirati ili im naći uzroke.

Kao rezultat građe skupljene 1926. godine tijekom putovanja po Bosni nastao je franjevački ciklus koji služi kao slika fenomena bosanskog franceskanizma. U ovom se ciklusu djela vrte oko dvaju likova: fra Marka Krnete i fra Petra, neobrazovanog čovjeka iz naroda, aliterata koji priča priče i koji njeguje iskonsku pučku vjeru svetog Franje te živi u skladu s time. Sve ga to čini idealnom tipskom figurom. U djelima ovoga ciklusa služi se metodom *narrata refero*: pripovijeda priče koje je čuo filtrirajući više glasova, čime pokazuje relativnost svake priče. Dijelom je ovoga ciklusa više ulančanih novela, a kao vrhunac ističe se *Prokleta avlija*.

U dijelu svojega opusa bavi se i ljudskim porocima. Tako je u *Gospođici* opisana ljudska škrtost, i to toliko detaljno da se može govoriti o patologiji jedne ličnosti.

Posljednja je tema koju ćemo spomenuti i koja se ističe kao velika tema Andrićeva djela odnos vlasti i moći. Ovom se tematikom bavio posebno u *Priči o vezirovom slonu*, a razrađena je kroz razmišljanja o autokraciji, demonizmu vlasti i opredmećenoj moći. Vlast Andrić vidi kao narkozu, što se vrlo lako iščitava iz njegovih djela.

4. Mjesto žene u Andrićevom književnom svijetu

Ivo Andrić u svojim se novelama, kao i u ostatku opusa, kako je već spomenuto, bavio različitim temama, a posebnu je važnost pridavao opisivanju sredine i ljudi koji u toj sredini borave. Na sve je to utjecao njegov život u Bosni, ali i putovanja po različitim dijelovima Europe radi diplomatskih misija. Likovi žena, čiji se zametak krije još u zbirci lirike *Ex Ponto*, kako navodi Vučković, zauzimaju centralno mjesto u čitavom Andrićevu stvaralaštvu, a i u svim najvažnijim djelima kratke proze žena je u samom središtu (usp. Vučković 2014: 24).

S Vučkovićem se slaže i Novaković koji tvrdi da su ženski likovi Andrićeva opusa vrlo raznoliki te da, ako posegnemo za nekim od njegovih djela, možemo naići na žene heroje, kao i na žene ubojice, prisutne su one koje utjelovljuju pakao na zemlji, ali i žene idoli (usp. Novaković 1980: 289). Ipak, svim je tim ženskim likovima zajedničko, smatra Lukić Visković, bivanje u patrijarhalnom svijetu, zbog čega su žene „podređene rigidnoj patrijarhalnoj logici društva, a često i nasilničkoj muškoj vlasti“, što dovodi do toga da se „uglavnom pojavljuju kao društvene ili obiteljske žrtve, lišene prava na izbor ili mogućnosti da se obrane od različitih oblika nasilja“ (Lukić Visković 2015: 101).

Andrić je već u ranim pripovijetkama, smatra Vučković, stvorio nekoliko izvanrednih ženskih likova koje je redovito stavljao u odnos konfrontacije s muškarcima koji najčešće, nasrtanjem na njihova tijela, izazivaju veliku patnju. Već je tada, nastavlja dalje pojašnjavati autor, književnik stvorio stereotip o kolektivnoj pomami muškaraca za lijepim ženama, a kasnije ga je samo ponavljao (usp. Vučković 2014: 32).

Jedna je od tih prvih novela i prva izdana u obliku knjige, *Put Alije Đerzeleza*. U ovoj, prvoj cjelovito objavljenoj, noveli Andrić s pijedestala skida lik proslavljenog muslimanskog ratnika iz turskog vremena te ga stavlja u suodnos s brojnim i šarolikim likovima kako bi ga demitizirao i kako bi pretvorio legendu o njemu u farsu. Među svim šarenilom likova zbog toga su se cilja, pronašli i ženski likovi koji, kako kaže Isidora Sekulić, u „priči o muškarcu najvišeg ranga moraju igrati drugostepenu ulogu“ (nav. dj.: 26).

Prvi je ženski lik s kojim se Đerzelez susreće već u prvom fragmentu *Đerzelez u hanu* tajanstvena Venecijanka, predstavljena kao mlada i lijepa žena o kojoj se ne zna ništa više. Đerzelezu ona zapinje za oko te on poželi da se njezini „nježni zglobovi krše u njegovim prstima“, a od toga mu je trenu „ta nježnost i ljepota u njegovoj blizini“ zadavala bol (usp. nav. dj.: 27).

Posljednji ju put ugleda u trenu prolaska pored stepenica, kad mu je pred očima zalepršala zelena haljina s bijelim velom, no ona ubrzo, iako ju on pokuša dosegnuti, iščezne za vratima te se za njom okrene ključ u bravi. O Venecijanki, dakle, iz novele saznajemo samo da je mlada i lijepa. Pretpostavka je da je Andrić tomu težio kako bi postigao njezinu tajanstvenost, ali se, s druge strane, radi i o osobi koja je višeg sloja od Balkanaca, pripada drugoj kulturi i među domaćim se narodom jednostavno ističe.

U drugom fragmentu, *Đerzelez na putu*, glavni lik susreće drugu ženu i pripovjedni se postupak u potpunosti mijenja. Alija se nalazi u ciganskom selu, gdje nailazi na Ciganku koja se ljulja i čini se da se klati između neba i zemlje. O ovoj ženi i sam Alija, a uz njega i čitatelj, saznaje puno više. Ona se nalazi na ljuljački, izložena je ljudskim pogledima, ne prikriva se. Opisana je s više detalja: „(...) vitka, zelenih očiju i bijela mimo sve ostale Ciganke. Kažu, nitko joj na kraj nije mogao stati. Imala je blijedo lice i zaklopljene oči, prelazila je liniju brijega i ocrtavala se na horizontu, njene dimije plele su se i vile u sto nabora, lepršale i šibale nebo“ (nav.dj.: 29). Za razliku od Venecijanke koja se samo pojavljuje kao nedostižna ljepota, ova je žena dinamična, okretna i izazovna, a Đerzelez se i nje pokušava domoći, no ti ga pokušaji ne čine uspješnim nego smiješnim.

Sudbina posljednje žene s kojom se Đerzelez susreće najbližnja je sudbinama žena, likova novela, kojima će se baviti ovaj rad. Radi se o Katinki, kćeri Andrije Poljaša, nesretnoj zbog svoje ljepote. O njoj su se pjevale dvije pjesme po cijeloj Bosni. Na kuću su im udarali radi nje, nikad nije smjela izlaziti, a na misu u Latinluk vodili bi ju zamotanu kao Turkinju da je muškarci ne poznaju. Rijetko je silazila i u avliju jer su ju tamo gledali dječaci iz škole koji bi, blijedi od želje za njom, provodili sate i sate na prozorima loveći je pogledom. Ona je zbog svega toga patila i proklinjala svoju ljepotu.

Liversage zaključuje kako je ovom slikom masovne opsjednutosti muškaraca ženskom ljepotom Andrić prvi put prikazao situaciju koja je u orijentalnim sredinama uobičajena (usp. Liversage 2005: 383). Time je stvorio tip žene koji će ponavljati u budućim djelima, a od svih žena spomenutih u ovoj noveli, Katinka je opisana najvjerođostojnije: prikazan je unutrašnji svijet osamljene i izolirane žene koja pati zbog svoje ljepote i upravo je to ono što ju čini različitom u odnosu na druge dvije djevojke.

Kada se usredotočimo na ženske likove u četirima novelama odabranima za analizu u ovome radu, uočavamo kako se svaka od njih može smatrati dijelom određene književne tradicije.

Prvenstveno se to odnosi na Aniku i Maru, dvije žene čijem je ocrtavanju Andrić posvetio mnogo pažnje. One više nisu tipovi: obje su lijepe, obje pate zbog ljepote, psihološki su ocrtani likovi. Premda imaju i zajedničkih karakteristika, dijametralno su različite: Anika se nastavlja na tradiciju fatalne žene, ona je zlo koje treba iskorijeniti kako bi se sve vratilo na svoje mjesto. Upravo suprotno njoj, Mara je žena patnica koja začetke ima u kršćanskoj tradiciji idealizacije ženskog bića i postavljanja na pijedestal. Ona je potpuno pasivna, život joj se događa, upravljana je voljom muškaraca i gotovo nimalo ne djeluje. Za razliku od nje, Anika je aktivan lik, dinamički motiv koji pokreće radnju. Iako naizgled djeluje pod utjecajem odluke jednoga muškarca, zapravo pokreće sama sebe i na taj način djeluje na sve oko sebe. Druge dvije žene, Švabica i Mostarka, ponešto su različite od spomenutih. Njih su dvije lijepe žene koje kao tuđinke u kasabi stvaraju pomutnju. Nisu dublje okarakterizirane, sve što o njima znamo jest da su lijepe i da su tuđinke te da se zbog toga ističu. Iz sudbina ovih dviju žena iščitava se odnos Andrićevih likova prema drugome i drugačijem: ljepota u tuđinskom svijetu uvijek izaziva zavist, a potom i zlo. Mostarka stradava i sama, dok je Švabica samo uzrokom zla. U sljedećim dijelovima rada analizirat će se svaki od spomenutih ženskih likova, smjestit će se u kontekst književnih tradicija te će se uočiti veza između njihove ljepote i zla koje ih je snašlo i koje su uzrokovale.

5. Anika kao *femme fatale* Andrićeva opusa

U književnosti je od samih njenih početaka poznat lik čarobno lijepe, tajanstvene žene koja kobno privlači muškarca i time predstavlja opasnost i prijetnju za njega. U antici su predstavnice ove skupine bile sirene, Meduza te zavodnica Kirka, a tijekom vremena taj se tip nastavio razvijati. O arhetipu kobne, demonizirane žene koja u sebi objedinjuje sve poroke možemo govoriti od romantizma. Upravo su romantičari, shvativši da i užas i bol mogu biti izvorom zadovoljstva i ljepote, počeli njegovati kult pale ljepote stvorivši tip fatalne žene koja antitetičkom napetošću između ljepote i opasnosti predstavlja „jezovito fascinantni objekt u koji su upisane sve neuralgične točke muških seksualnih fantazija“ (Nemec 1989: 174).

Motiv fatalne žene, kako navodi Nemec, javlja se najčešće u obliku kurtizana, kraljica i velikih grešnica; ove su žene tijekom književnopovijesnog razvoja dobile ljudske dimenzije i osobine, ali su zadržale elemente nadljudskog i demonskog, što se očituje u želji za uništenjem (usp. nav. dj.: 174). Peter Brooks fatalnu je ženu nazvao *strojem želje*, ona je zapravo akcelerator radnje, njezina prisutnost u tekstu stvara i održava narativni tok te narušava tek uspostavljenu ravnotežu (usp. nav. dj.: 179). Kao dinamički motiv, daje bitne impulse narativnoj progresiji (usp. nav. dj.: 179).

Nemec potom navodi kako postoje četiri karakteristične funkcije ovog književnog tipa. Prva je da ometa dvoje mladih, pozitivnih likova na putu prema sreći. Ujedno je i glavni lik, motor naracije, a čak i kad nije subjekt, ima značajnu ulogu u radnji jer se javlja u zglobovima djela, odnosno mjestima gdje se, prema Barthesu, otvara ili zatvara alternativa važna za nastavak priče. Katkad ima funkciju *deux ex machina* (usp. nav. dj.: 179).

Fatalne su žene stalni arbitar hrvatske književnosti još od Klare Grubar koja je poslužila kao prototip. Kovačić se pridružio Laurom, Elvirom i Sofijom, Kumičić Linom i Klarom, a tu je i Krležina Bobočka iz *Povratka Filipa Latinovicza* (usp. Futač 2016: 7). S obzirom na sve što u djelu čini te na funkcije koje obnaša, ovoj skupini dodali bismo i Andrićevu Aniku koja je tijekom Anikinih vremena prouzročila mnoge patnje svima oko sebe.

S početkom kao u kakve bajke pripovjedač čitatelja uvodi u pripovijest o Anikinim vremenima; njezina bi priča trebala poslužiti kao pouka kako ne bi trebalo živjeti, kako svako isticanje završi kobno po onoga tko se ističe. Anikina su vremena, po njemu, zaboravljena, a na njih treba podsjetiti i on upravo to čini:

Odavno su zaboravljena vremena kad je Anika ratovala sa celim hrišćanskim svetom i svima svetovnim i duhovnim vlastima, a naročito sa dobrunskim protom Melentijem (Andrić 2013: 258).

Odmah nakon uvoda koji smješta radnju koja slijedi u neodređeni vremenski okvir, pripovjedač nas upozorava na društvena pravila kasabe: svatko tko je različit ističe se, i to uglavnom ne po dobrome. Ponekad se desi da se među svima jednakima pojavi netko različit – upravo je ta osoba onda izvorom nesreće, ne samo za sebe već i za sve koji je okružuju. Stojanović navodi kako se priča o Aniki može čitati kao svojevrsna fenomenologija mržnje (usp. Stojanović 2003: 93). Mržnja u ovome djelu jest nemoćna, ali je itekako značajna jer se sve vrti oko sukoba moći ljepote i nemoći mržnje koju izaziva ta ista ljepota. Iako je svaki čovjek predodređen za propast, tamo gdje postoji nepovjerenje prema svima koji su različiti i drugačiji ta je propast neminovna. Razlog je tomu upravo izazivanje koje sve tuđinsko upućuje ustaljenom poretku stvari, što se u malim sredinama doživljava još jače, a zbog čega posljedično jača i obrambeni mehanizam (usp. nav. dj.: 96):

U kasabi, gde ljudi i žene liče jedno na drugo kao ovca na ovcu, desi se tako da slučaj nanese po jedno dete, kao vetar seme, koje se izmetne, pa istrči iz reda i izaziva nesreće i zabune, dok se i njemu ne podseku kolena i tako ne povрати stari red u varoši (Andrić 2013: 258).

Sve to, kao i konstatacija da je „Anika orvala“, čitatelja neodoljivo vuče na daljnje čitanje kako bi saznao kakva je to žena Anika i što je to učinila. Tad je još nesvjestan da će se uplesti u niz otprije poznatih sudbina žena koje su zbog svoje ljepote i pretrpjele i prouzročile zlo.

Već su Anikini roditelji bili ljudi koji se ističu. Otac Marinko, nadaleko poznat po svojoj ljepoti, gotovo ženskoj, završio je zbog ubojstva seljaka tijekom četiriju godina na robiji, a kad se vratio, vratio se s novom suprugom, „ženom iz sveta“. Anđa je bila mlađa od njega, a u držanju je imala nešto „otmeno i tuđinsko“. Bila je tuđa i svijet ju prvenstveno zbog toga nije volio:

Svet je nije voleo ni cenio. Svakome je izgledalo kao da je nađena na robiji, i zvali su je Vidinka (Andrić 2013: 259).

Marinko i Anđa dobili su dvoje djece: Lale je bio Anikin stariji brat, malouman dječak. Anika se ni po čemu u djetinjstvu nije isticala te se nitko nije pravo ni sjećao kako je odrasla:

Pored ćutljive i nedruževne majke, rasla je mršava i visoka devojčica sa velikim očima, punim nepoverenja i prkosa, sa ustima koja su u sitnom licu izgledala suviše velika i uvek spremna na plač. Rasla je, ali samo uvis. Majka joj je povezivala glavu na neki naročit način, da joj se nimalo ne vidi kosa: tako je dete izgledalo još čudnovatije i mršavije. Sva naježena i čoškasta, mala je išla uvek

pognuta kao da se stidi sama svoje visine, sa prkosno stegnutim usnama i oborenih očiju (Andrić 2013: 259).

S obzirom na takav njezin izgled, zaključuje pripovjedač, ne iznenađuje da nitko nije obraćao pažnju na tu neuglednu djevojčicu. Međutim, ubrzo se Anika mijenja, moglo bi se reći, preko noći.

Pri ulasku i izlasku iz crkve, pala je svima u oči Krnolejčeva ćerka. Iako još uvijek vitka, ona mršava povijena djevojčica pobeležila je, ispravila se i ispunila preko zime; oči joj postale krupnije, usta manja. Na njoj je bila bundica od atlasa, neobična kroja. Svet se okretao za njom (Andrić 2013: 260).

Anika se toliko promijenila da ju nisu ni prepoznali, svima se činilo kao da je to nepoznata djevojka koja je došla iz tuđinskog kraja. Prvi izlazak u svijet pobudio je i u njoj osjećaje kojih dotad nije bilo – kao da je tek tada primijetila promjenu u svom izgledu i kao da joj se tada ta promjena i svidjela. Samim time počelo se mijenjati i njezino unutarnje stanje, kao što obično i biva u toj dobi. S majkom nikada nije bila posebno prisna, nisu osjećale međusobnu pripadnost te je bila prepuštena samoj sebi. Trenutke samoće provodila je egoistično zabavljena vlastitim tijelom i zanesena svojom ljepotom.

Kad je lepo, Anika izlazi u avliju, duboko diše, trepće očima; zamara je hodanje, a čim ode u sobu, prolazi je jeza i soba joj se čini hladna i mračna, i opet izlazi. A kad sunce zađe za avlijski zid, ona sa jezom beži od senke koja se duži, i penje se što može više, samo da još jednom vidi sunce. Kad naiđe studen dan sa susnežicom i mračnim nebom, Anika ostaje u sobi, naloži furunu i sedi pored nje gledajući u vatru. Raskopča nedra i položi ruku pod pazuhu, malo niže, tamo gde se od mršavih devojačkih rebara počinju da odvajaju i izdižu grudi. Tu je koža zategnuta i najglađa na celom telu. Tako satima pritište dlanom to mesto i gleda vatru i lončice u furuni, kao neke oči, i sve joj kazuje nešto, sa svim se razgovara. A kad je zovnu štogod, pa mora da izvadi ruku i iziđe u kuću, trgne se otrežnjena. Posle, kad se vrati i ponovo sedne kraj vatre, ne može dugo da se smesti; čini joj se: ne može nikako da nađe ono mesto na kom je ruku držala; kao da je malopre nešto skupoceno spustila niz vodu (Andrić 2013: 261).

Anika se s vremenom još proljepšala, ali je ostala potpuno sama. Roditelji su umrli, preostali su joj samo maloumni brat i tetka Plema, Marinkova polusestra, napola slijepa starica koja je došla živjeti s njima kako djevojka ne bi bila potpuno sama. Cijela je kasaba govorila o njezinoj udaji, a ona je ostajala spram tog pitanja posve neodređena. Općenito je vrlo malo govorila, a kad bi i govorila, njezine riječi ostajale su bez odjeka: gasile bi se čim bi ih izgovorila. Što je ona bivala zagonetnija to se više pričalo, a najviše se kao potencijalni zaručnik spominjao Mihailo. Mihailo i Anika pokazivali su jedno drugome otvoreno naklonost, ali je ona, s obzirom na to da tijekom cijele godine nije došlo ni do kakvog sporazuma, pozvala Mihaila jer je željela razgovarati s njim. Anika je željela raščistiti situaciju s njime, ali je on opet ostao nedorečen, a ona mu je željela pokazati da misli ozbiljno i da je spremna učiniti korake koji će ju udaljiti od njega ako on ne misli

ništa ozbiljno učiniti. Mihailo, koji je zbog vlastite prošlosti povezivao lijepu ženu sa zlom, nakon njezinih riječi ostao je još više uplašen, on je, zbog svega, njezinu prijetnju doživio puno ozbiljnije.

Njene oči, zagasite, bile su sada, kao osvetljene iznutra, u isto vreme jasne i neprozirne; napuniše se u isti mah krvlju i suzama, i planuše bojom i žarom krvi i suza, a pogled im postade oštar, jasan i tvrd. Mihailo je gledao pravo u te oči, zablešten i sa nevericom, čekajući da se taj pogled promeni ili da iščezne kao varka i priviđenje. Ali pogled je postajao sve oštrije i jasniji, a onaj sjaj u njemu sve življi i jači (Andrić 2013: 273).

Mihailo se užasn timer, ali je ostao dovoljno pribran da ne oda pred njom koliko je uplašen. Nakon nekoliko teških dana odgovorio joj je da ne može doći na Đurđevdan, ne mogavši ni zamisliti kakav će to utjecaj imati na Aniku, a posljedično i na cijelu kasabu.

Anika se objavila na Đurđevdan te je od toga dana u kasabi sve krenulo naopako:

Od tog vremena pa za godinu i po dana, ona je smišljala zlo i nesreću kao što drugi svet misli o kući, o deci i hlebu, žarila je i palila ne samo po kasabi nego po celom kadiluku višegradskom, i izvan njega (Andrić 2013: 274).

Anika se objavila jer u svojoj oholosti nije mogla podnijeti odbijanje. Čim je začula i prvo „ako“ iz Mihailovih usta, makar to bilo u frazi „ako budem živ“, u njoj se probudio prkos radi mogućeg odbijanja. Taj joj se prkos vidio u očima, a Mihailo, koji oduvijek seksualnost povezuje sa zlom i zločinom, u najmanjoj njezinoj promjeni vidio je upravo ono što ga godinama proganja. Bivajući odbijena od njega tri puta, Anika krene putem samouništenja. Željela je biti njegova, no kako to nije bilo moguće zbog njegovih tajnih strahova, odlučila je biti svačija.

Svi su joj muškarci iz kasabe dolazili, neke je primala, nekima nije dala ni blizu, ali nije bilo muške osobe koja je ostala imuna na nju. Sve su ju žene mrzile i gledale na nju kao na najveće zlo kojeg se treba riješiti, no to im nikako nije uspijevalo jer se muškarci nikako nisu dali odvratiti: „Samo su žene bile složno i ogorčeno protiv napasti sa Mejdana i borile se uporno, bezobzirno, ženski, bez mnogo smisla i razmišljanja“ (Andrić 2013: 277). Nažalost, često im se ta borba obijala o glavu te su same stradavale.

Budući da Anika oko sebe sije samo zlo i nesreću, mnoge muškarce to ponuka da ženu počnu poistovjećivati sa zlom. Tako je Hedo, koji je i inače izbjegavao rješavati zamršene zločine, potpuno izbjegavao one u koje su bile umiješane žene jer su ga one kočile: „Tada je ličio na čoveka kome osa sleti na vrat, a on se ukruti, pušta je da šeta, i čini ono što je najpametnije: čeka da odleti sama“ (Andrić 2013: 287).

Kajmakam je, s druge strane, znao da je Anika nešto posebno. Kao Veli-paša koji će u Mari Garićevoj prepoznati posebnu ženu u pravo vrijeme, tako on u Aniki prepoznaje posebnu ženu.

Kajmakam, koji je u životu video mnogo žena, i bez velikog izbora, osetio je odmah da je ovo nešto drugo. Otkako se zakopala kasaba i otkako se svet rađa i ženi, nije bilo, ovakvog tela sa ovakvim hodom i pogledom. Ono se nije rodilo i izraslo u vezi sa svim onim što ga okružuje. Ovo se dogodilo (Andrić 2013: 289).

Iako kajmakam u Aniki vidi izuzetnu ženu, svi je drugi povezuju sa zlom. Tako dobrunski proto, nakon što shvati u što mu se sin zapetljao i da mu spasa nema te nakon što je uspio potisnuti sav bijes, shvati da je on sam, kao i ostali ljudi, nemoćan pred tolikim zlom, da je jednostavno razoružan i da je potrebna viša sila kako bi spasila kasabu od svega što se događa:

Nemoćan i razoružan pred tolikim zlom, sramotom i nepravdom, grcao je kroz stegnute zube, uzalud nastojeći da savlada i zaustavi plač. Te suze kao da sve oživiše i zaljuljaše u njemu. Još jače i grčevitije se savi, do samoga patosa, ali se u sebi uzbudi i diže neočekivano; i svom dušom i celom mišlju prokle ženu Poganicu, strašno stvorenje bez stida i razuma (Andrić 2013: 298).

U riječima dobrunskog prote, osim što vidimo kako jedno zlo izaziva drugo i kako se na koncu protiv zla možemo boriti samo jednakim oružjem, uočavamo i biblijski intertekst. Krivnju za prvi grijeh ponijela je žena skupa sa zmijom i Bog ih je obje prokleo zamevši neprijateljstvo između roda zmijina i roda ženina. Ženi također reče da će rađati u mukama, ali će ipak žudjeti za muškarcem, a potom ih istjera iz vrta edenskoga. Upravo u toj činjenici i poveznici s kletvom dobrunskoga prote uviđamo da su žene oduvijek, od samih početaka smatrane lošima. Prvi grijeh utire „trnovit put žene u zapadnoj i judeo-kršćanskoj tradiciji, a njezin je položaj u društvu, obitelji i vjerskoj zajednici zapečaćen tom predajom“ (usp. Ferić 2015: 8).

U čitavoj pomutnji nastaloj zbog zla koje je Anika počinila najviše su patili njezin brat Lale i Mihailo. Lale se potpuno ogradio od nje čim se pročula po zlu, povukao se u samoću, pogled bi mu se samo začas zamračio kad bi mu netko nju spomenuo, ali se brzo vraćao svojem dotadašnjem poslu. Živio je i spavao u pekarnici, po cijeli se dan bavio svakodnevnim pekarskim poslovima, a dobroćudni mu je osmijeh rijetko silazio s lica.

Još od prvih dana kad se Anika po zlu pročula, Lale je prestao da dolazi kući. Ni u čaršiji ga nitko ne viđa. Živi i spava u pekarnici. Neće da zna za sestru. Kad neko slučajno pomene njeno ime, njegov svetli dečjački pogled se zamrača i ukoči na jednom predmetu. Ali odmah zatim strese svoju plavu brašnjavu glavu, na lice mu se vrati njegov obični osmijeh i izraz maloumnog čoveka. Pevušeći, nastavlja da bocka brzo i nesvesno jednolične figure na somunima, kako ga je naučio otac od detinjstva (Andrić 2013: 301).

Mihailo je, s druge strane, u svojoj patnji zbog Anike nju potpuno poistovjetio s Krstinicom, zbog koje se osjećao krivim za ubojstvo. Pričao bi po cijeli dan s gazda Petrom Filipovcem, a to mu je nanosilo nesnosnu bol. Stalno je razmišljao o Aniki, a misao o njoj podsjećala ga je na ubojstvo kojem je svjedočio i kojemu je bio i sudionikom. Potpuno se prepustio mračnim mislima i, povezujući svaku ženu sa zlom te smatrajući seksualnu žudnju zabranjenom, shvatio je da nikada neće moći pobjeći od onoga što mu je u svijesti i od onoga za što se osjećao krivim. Usporedivši svoje životarenje posljednjih godina s Arnautinom koji, iako ozlijeđen, nije htio izvaditi nož iz rane, znajući da ga tada čeka smrt, shvatio je da će morati na neki način razriješiti situaciju s Anikom i ujedno sa samim sobom kako bi mogao nastaviti živjeti.

Ali sada to više nije bila kratka varka i časovit strah i gnušanje. Tu, iznad njega, na bregu do kog može dovikati, živela je žena što ga je svaki dan podsećala na Krstinicu koju je trebalo ubiti. Sve nade koje je u njemu nekad izazvala Anika, sad su pretvorene u novu muku, u gorak prekor samom sebi, a ona sama otkrila se posle kratke i mučne igre i obistinila sve njegove najtajnije i najstrašnije slutnje (Andrić 2013: 304).

Odlučivši da ode iz kasabe, poželi još jednom porazgovarati s Anikom, no kad dođe k njoj, ugleda ju mrtvu. Ubojstvo je počinio njezin brat Lale koji je bio prije njega u Anikinoj kući. I premda čitatelj ne saznaje zašto je Anika poručila obojici da dođu zorom k njoj, može se pretpostaviti da je na neki način, pozvavši dvije osobe koje najviše pate zbog nje, svjesno počinila samoubojstvo. Lale je bio pozvan sestri s kojom nije imao veze već neko vrijeme, ubio ju je vjerojatno ne mogavši više trpjeti zlo koje je nanosila samoj sebi i svima oko sebe. Da ju nije ubio on, učinio bi to Mihailo: zaputivši se k njoj, pripremio je svoj veliki nož upravo za taj čin.. On ju nalazi mrtvu, a ono što ga najviše fascinira jest nož kojim je ubijena.

Izlazeći, pogleda još jednom krvav nož u pepelu, nepomičan kako mogu da leže stolicama mrtve i neme stvari. Vрати se, i sa dubokom unutarnjom jezom uze taj nož, opra ga prvo o pepeo, pa zatim o pervaz na ognjištu, i zadenu sebi za pojas, pored svog velikog noža koji je bio spremio za ovo jutro (Andrić 2013: 310).

Iako sam nije počinio ubojstvo i nije bio on taj koji je kasabu riješio napasti, u njemu je s Anikom umrla slika koju je imao o njoj i o Krstinici koju je trebao, po svom mišljenju, davno ubiti, da ga ne muči godinama.

Anikinom smrću još jednom zlo biva poraženo zlom, a muškarac još jednom biva gospodarom ženske seksualnosti. Kasaba se smirila i sve se vratilo na staro, od Anike je ostala samo priča o

nesretnim Anikinim vremenima: „I sva ostala kasaba brzo je dolazila sebi i primala svoj stari lik oduvek. Žene su veselije, muškarci mirniji“ (Andrić 2013: 312).

Anika je žena koja se u svojoj ljepoti osjećala izuzetnom – i bila je izuzetna. Osjetivši se tuđinkom u skučenom svijetu kasabe, željela je nekoga koga će osjećati svojim – tu je osobu prepoznala u Mihailu kojega su nazivali Strancem. Međutim, Mihailo za sobom iz prošlosti vuče sjećanje na zločin i misao na zločin koji bi dodatno počinio da je uzeo nož od Krstinice, zbog čega u svakoj ženi vidi onu koja ga je emocionalno osakatila još u mladosti te je na Anikine želje i čežnje nespreman odgovoriti onako kako ona to zaslužuje i priželjkuje. U njoj to pobuđuje prkos i nagna ju na nedjela koja će na koncu dovesti do njezina samouništenja. Andrić je pripovijest o Aniki izgradio, kako kaže Stojanović, na činjenici da ljubav nije prevagnula te da ono spasonosno u njoj nije porazilo nesreću. „Zločin je anihilirao već proživljenu sreću koja u osnovi to, dakle, nije ni bila“ (Stojanović 2003: 113). Iako bi se takva pomisao mogla nametnuti, u ovoj pripovijesti nije ljubav slabija od zla – zlo se pojavilo jer se ljubavi nije dala prilika. Ljepota je moćna i iziskuje moćnu ljubav, kad ju ne osjeti – urušava se, okreće protiv sebe same i posljedično izaziva jednako tako moćno zlo.

5.1. Kontrola muške i ženske seksualnosti

Na početku pripovijesti o Anikinim vremenima pripovjedač skreće pažnju čitatelja sa ženskog imena u naslovu na priču o popu Vujadinu, njegovoj opsjednutosti ženama i konačnom ludilu na samome kraju, ujedno i najavivši time priču o Aniki. Dobrunski pop Vujadin, udovac, otuđen od svijeta, povučen i šutljiv, nikad se nije dobro slagao ni s kim, svi su ga smatrali čudnim:

Samo, sa pop-Vujadinom nije bilo sve u redu. Ne bi se moglo određeno kazati, i niko nije pravo ni znao, ali svak je osećao da ima neka nelagodnost između novog popa i parohijana. A ta nelagodnost nije mogla da se odbije na mladost i neveštinu popa Vujadina, jer se nije smanjivala nego s vremenom sve više rasla (Andrić 2013: 246).

Zapravo se radi o tome da je pop Vujadin, kad je ostao udovac, počeo živjeti svoj tajni život u kojem se borio s vlastitom seksualnošću. Provodio bi dane potajno gledajući žene, a odmah bi ga potom ispunjavala mržnja prema njima te bi ih proklinjao i nazivao pogrdnim imenima (usp. Nemec 2016: 172). Seljaci su primjećivali njegovu izgubljenost i čudljivost, no nisu joj mogli pronaći ni otkriti uzroka, a on je svakim danom sve više tonuo u vlastite misli i bio sve bliži ludilu.

Kako kaže Nemec, nagoni i žudnje cijelo su mu vrijeme pritiskali misli i djela i to ga je činilo mahnitim (usp. nav. dj.: 172): „Takvi nastupi kidali su i udvajali njegovu ličnost u tolikoj meri da mu je sve teže bivalo da živi i radi kao čovek i sveštenik“ (Andrić 2013: 249). Na koncu i poludi te skonča nesretno u bolnici nakon deset godina.

Pripovijest o popu Vujadinu, kaže Nemec, ima, kao semantički nosivo mjesto, dvostruku ulogu u ovoj pripovijesti. Ona ujedno svraća pozornost na razliku između muške i ženske seksualnosti u patrijarhalnom sustavu te naglašava razliku između prirode i reda koji nameće kultura (usp. nav. dj.: 172). Usmjerivši pažnju na optužbe ženama kako svojim tijelima pobuđuju muškarčeve žudnje zbog kojih on potom kobno završava, pripovijest prebacuje pozornost na tematiku kontrole ženske seksualnosti koja će se potom produbiti u samoj pripovijesti o Anikinom životu i kobnom kraju.

Iako je Anika glavna junakinja ove pripovijesti, nipošto nije jedina žena koja u njoj sudjeluje. Važno mjesto, kako u Mihailovu životu tako posredno i u samoj pripovijesti, zauzima Krstinica, njegova ljubavnica. Zbog brata koji mu nije dozvolio da se ženi preko reda, Mihailo je cijelu mladost proveo pateći za ženom. Potom je slučajno susreo Krstinicu, „ridokosu i punu ženu od tridesetak godina“ i ubrzo joj je postao ljubavnikom. Kad se s mužem borila nasmrt, Mihailo joj je pomogao savladati ga te ga je ona ubila. Od toga se dana on potpuno promijenio: iako nije morao pobjeći jer Krstinica nije ništa odala, odlazi od kuće u potragu za spasom i mirom, ali ih nikada ne nalazi. Budući da je Krstinica prva žena s kojom je bio i s kojom je osjetio ljubavnu strast, vječito je u mislima, mada i nesvjesno, seksualnost povezivao sa zločinom, a ženu s najvećim zlom. Zbog svega toga, kasnije nije mogao ni Aniku razlučiti od Krstinice – za njega su sve žene jednostavno postale jednake.

Kako smatra Bijelić, same analepse o popu Vujadinu, Krstinici, a na koncu i Tijaninim vremenima umetnute su u pripovijest o Aniki s ciljem pojašnjavanja procesa kojim patrijarhalna zajednica demonizira ženu i ženskost, a koji se događa u svijesti muških likova (usp. Bijelić 2015: 164). Intertekstualno povezivanje različitih priča koje govore o ženskom neredu u funkciji je nadomjesnog objašnjenja Anikine sudbine. Smatranje žene demonskim bićem, što svoj korijen, vidjeli smo, ima u kršćanskoj tradiciji, tijekom srednjega vijeka doživljava svoj vrhunac. Crkvena vlast nije dopuštala veze s tjelesnim i sa ženama te se rodila misao da žene svojim tijelima izazivaju muškarce koji im se pokušavaju oduprijeti. Upravo je takav odnos i popa Vujadina prema ženama: žudi za njima, a za to su krive upravo one, što ga na koncu odvodi u ludilo.

Andrić, navodi Bijelić, koristi različite fokalizacije kako bi dočarao postupak demonizacije žene u svijesti muških likova. Pripovijest o popu Vujadinu, kao i o Mihailu, pripovijeda sveznajući pripovjedač uz unutarnju fokalizaciju kojom dobivamo uvid u svijest likova u kojoj „fatalna žena funkcionira kao osobita fantazmatska projekcija“ (Bijelić 2015: 165). Upravo kao što se različiti seksualni utisci u svijesti popa Vujadina spajaju u projekciju demonizirane ženskosti, tako se i u Mihailovoj svijesti Anikin lik, kao i likovi svih žena s kojima je bio u seksualnom kontaktu, spajaju u demoniziran ženski lik. Razlika je samo u tome što u njegovoj svijesti taj lik ima konkretno obličje – Krstinićino. I Krstinica i Anika za njega su pri prvom susretu predstavljale obećanje olakšanja i mira, no zbog nemogućnosti ostvarenja tog obećanja, pretvorile su se u vlastitu suprotnost, u grijeh koji Mihailo osjeća u samome sebi (usp. Bijelić 2015: 166). Svemu tome pridonosi i doživljaj žene, Anike, isključivo kao tijela koje može zadovoljiti seksualne muške žudnje.

Kako pripovijest o Anikinim vremenima ne bi ostala izdvojena, umetnute su, već smo rekli, pripovijesti o popu Vujadinu i o Tijaninoj uzbuni. Premda se radi o različitim likovima, funkcija je ovim pripovijestima jednaka: njima se priča o Aniki uklapa u kontinuitet izmjene mirnih vremena u kasabi i vremena *ženskoga nereda*. Čim se pojavi izdvojeni pojedinac koji se suprotstavlja kolektivu, nastaje nered. Kad je taj pojedinac još k tome žensko, a kolektiv patrijarhalna zajednica koja želi imati kontrolu nad ženskom seksualnošću i upravljati njome u potpunosti, taj se nered smatra ženskim i uništava sve pred sobom.

6. Mara kao žena patnica

Dok se na jednom kraju ljestvice kontinuiteta nalazi fatalna žena o kojoj je bilo riječi, s druge strane smjestila, prema Nemecovoj kategorizaciji, žena svetica, odnosno kućni anđeo (usp. Nemec 2003: 100). Ovaj tip žene predstavlja idealiziranu projekciju, produkt muške fantazije koja ženskom biću pripisuje osobine anđeoskog, svetog – sve kao varijacije vječnog ženskog (usp. nav. dj.: 101).

Osobine su žena ovoga tipa nevinost, čistoća, moralna postojanost. Usto su i skromne, stidljive, nježne i neiskvarene (usp. nav. dj.: 101). Za razliku od fatalne žene koja je dinamički motiv, koja pokreće radnju i koja svojim djelovanjem dovodi do točki napetosti, žena kućni anđeo statičan je lik, ne djeluje i najčešće je objekt nečije žudnje ili žrtva spektakla (usp. nav. dj.: 101).

U ovu bismo kategoriju vrlo lako mogli svrstati Travničanku Maru Garić, glavnu junakinju Andrićeve *Mare milosnice*. Pripovijest je to o djevojci u koju se, kada je imala šesnaest godina, zagledao Veludin-paša zvan Čerkez, zapovjednik turske vojske u Bosni. Paša je opisan kao osoba nepristupačna karaktera i vanjskoga izgleda od kojega su svi zazirali.

Kosa mu se na sljepoočnicama progušala. Lijevi obraz mu je prekrivao, u veličini djetinje podlanice, neki crven lišaj, koji se neprimjetno ali stalno širio i dubao, i sve više zagrizao u mekotu donjeg očnog kapka. Imao je često gnojna zapaljenja u ustima, i dobivao je srčane grčeve (Andrić 2013: 140).

Veli-paši je ovo bio drugi dolazak u Bosnu, pri prvom su ga ljudi zamrzili jer je bio gord i nepristupačan, a radilo se samo o tome da je pokazivao razlike u karakteru i ponašanju spram njih samih. Posebno im se svima zamjerio kad je, nakon što su ga mnogi optuživali i klevetali, održao čuveni svoj govor:

Ja volim da pijem, ali me pijana nitko nije vidio. Kavge ne tražim, ali šućur, umijem da se bijem. Nemam ni para ni veresije, ni kučeta ni mačeta. Boga se bojim, sultana služim, i – evo mu ko mi šta može (Andrić 2013: 141).

Maru paša prvi put ugleda kad prolazi pokraj pekarnice Ilije „ekmešćije“ i tada saznajemo da je ona kći Jelke koju su zvali Hafizadićka jer ju je Mustaj-beg Hafizadić držao nekoliko godina kod sebe, a potom ju je udao za Iliju Garića, mirnog i slaboumnog mladića te im je otvorio pekarnicu. U istom mahu saznajemo pojedinosti i o Marinom vanjskom izgledu, odnosno o njezinoj ljepoti:

Imala je velike oči golubinke boje, ugašena porculanskog sjaja, koje su se polagano kretale. Imala je sasvim svijetlu, tešku i tvrdu kosu, kakva se rijetko viđa kod žena iz ovih krajeva. I lice i ruke su joj

bili obrasli, kao maškom, sitnim i svijetlim maljama, koje su samo na suncu mogle da se vide. Što je na njoj bilo neobično. to je da i oni dijelovi kože koji nisu u stalnom dodiru sa vazduhom i svjetlom, u nje nisu jednolično bijeli i otužni, kao obično kod plavih žena, nego joj je sve tijelo imalo tu svijetlu a zarudjelu boju koja se mijenjala samo sa sjenkom u udubinama ili sa nejednakim i plahovitim strujanjem krvi, i tada bivala još zagasitija. Imala je posve djetinjsku ruku, kratku i rumenu (Andrić 2013: 144).

Kad ju ugleda, paša navali da mu je dovedu, a kad napokon postane njegova, bavi se samo njome. Paša se ponosi jer i godinama nakon ikakvih dodira sa ženskim svijetom može prepoznati pravu ženu.

Bila mu je prijatna i misao da i sad, kao nekad, može po jednoj ispruženoj ruci da pozna vrstu žene i njezinu pravu vrijednost. Da ju je doveo prije ne bi valjalo, a tri-četiri mjeseca docnije, čini mu se, već bi precvala. Ovo joj je pravo vrijeme (Andrić 2013: 144).

Ovo je prvi spomen Marine ljepote u ovoj noveli i dokaz da prava ljepota, iako ju je teže prezreti ili osuditi, ne izaziva uvijek samo pozitivne osjećaje. Žudnja koju lijepa žena budi u muškarcu nije uvijek povezana s poštovanjem niti je divljenje jedino što ona izaziva (usp. Stojanović 2003: 28). Ljepota ponekad, umjesto da izazove zadovoljstvo i uživanje, izaziva zlo, loše misli i još gora djela. Ako sve to uzmemo u obzir, nije ni čudo da Mara, najljepša žena kod Andrića, kako kaže Stojanović, zbog svoje ljepote pati. Prvi čitateljev susret s njom prikazan je kroz fokalizaciju Veli-paše, a pritom saznajemo da je njezina ljepota toliko opčinjavajuća da je njemu bio dovoljan samo jedan pogled na djevojku ispruženu na „ćepenku“, kako bi znao da njezina ljepota vrijedi. Tada je, tim odabirom, svjesno ili nesvjesno, privukao zlo na nju, i to zlo koje će ju pratiti sve do smrti pa na kraju u nju i odvesti.

Postavši Veli-pašinom priležnicom, Maru počinju zbunjivati vlastiti ambivalentni osjećaji koje je gajila i prema paši i prema vlastitoj situaciji. Iako s početka „nikako nije mogla sebi da dođe“ osjećajući fizičku bol koju je zamijenila teška misao o grijehu, ubrzo se njezin odnos prema čovjeku koji ju je držao uza se mijenja.

Ali s vremenom počne da se privikava. Zavolje naročito miris njegove kože. Nikad nije mogla da potpuno bez straha gleda u njegove neobično mirne oči, ni lice s onim strašnim lišajem na lijevom obrazu i s mrkim oborenim brkovima, koji su uvijek bili malko vlažni i lagano treptali pri govoru, kao resasta trava u šumskoj mračnoj vodi. Ali dah koji je njegovo tijelo širilo od sebe sve ju je više privlačio, krijepio i veselio; i udisala ga je satima, sklopljenih očiju, i s glavom na njegovim grudima ili njegovom dlanu (Andrić 2013: 146).

Međutim, iako se na pašu privikla, ipak ju je noću, dok bi sa strepnjom i željom ujedno očekivala da se otvore njezina vrata i da ju pozove k sebi, osjećala težinu strašnoga grijeha i propasti:

Mučila se samo još noću kad ni je, kao što se često dešavalo, slao da sama spava. Zada bi se po nekoliko puta budila s jasnom svijesti – kakva samo u mraku može da se javi – o tom šta je ona i ko je ona sada, i sa ustima punim plača zatiskivala usta između dušeka i jastuka i grcala:

– Turčin... (Andrić 2013: 146).

Marino bi se stanje, pojašnjava Nemec, najbolje moglo opisati pojmom *zazornosti* Julije Kristeve, i to zazornosti kao „mračne pobune bića protiv svega što ga ugrožava“ (Nemec 2016: 170). Osoba koja se nađe u ovom stanju osjeća emocionalnu proturječnost pa ju je istodobno i strah i uzbuđena je, osjeća neugodu i stid, kao i zebnju te trepet.

Ubrzo Veli-paša i Mara zalaze u rutinu, a ona ovisi potpuno o njegovoj volji. Svakoga dana obraća joj se riječima „Hoćemo li kćeri?“ ili „Tebi se drijema?“ sugerirajući vlastite želje, a čak i dok sjedi „u kutiji“, odnosno njemu u krilu, odnos im ovisi o njegovu raspoloženju. Premda o njoj govori bezlično, oslovljavajući je s „ono“ ili „moje čeljade“, paša je duboko povezan s njom pa shvati da bi ona željela ići u crkvu te ju tamo i šalje. Mara odlazi crkvu, ali ju tamo ismijavaju kao grešnicu i zgražaju se nad njom, a čak i svećenik, koji bi trebao udijeliti oprost, zazire od nje i svojim riječima samo pojačava njezinu sramotu. To sve dovodi do pitanja tko čini veći grijeh: Mara koja je Turčinova milosnica postala protiv svoje volje te se kasnije zaljubila, ali ne bez borbe u sebi, ili kršćanski narod koji usred Božje kuće osuđuje grešnicu, umjesto da joj u kršćanskom duhu pruži priliku za pokajanje i oprost. Paša se zauzima za nju te prijeti fra Grgi u slučaju da se ponovi odbijanje župne zajednice: „Ono će u iduću nedjelju, kad vam bude molitva, da dođe opet; i ne bude li mjesto i doček kao za svako drugo žensko...“ (Andrić 2013: 151). Međutim, Mara u crkvu više ne odlazi.

S ljetom dolaze i promjene. Neposredno pred austrijsku okupaciju Bosne paša se povlači i odlazi, ali Mara to saznaje tek na samom kraju. Prije ona sluti promjenu, no nitko joj ništa ne govori, a sama se ne usudi pitati: „U kući se dizalo i spremalo, ali Mara je dolazila kao i dosad, svako predveče. Nit je on šta govorio, niti se ona usuđivala da pita“ (Andrić 2013: 161). Paša odlučuje otputovati bez djevojke, iako sa sobom vodi čak i stoku i ostale životinje te vozi stvari. Ako je i u jednom trenu prije toga nešto osjećao prema njoj, tada su ti osjećaji potpuno nestali i pokazuje da je ona za njega manja čak i od stvari, da mu je potpuno nevažna. Daje joj da odluči

hoće li ostati u maloj kući ili se vratiti ocu, ali ta je odluka samo prividno u njezinim rukama. Jasno je da se ocu nakon svega ne može vratiti, a za nju nikakva druga opcija uopće ne postoji. Djevojka, slomljena i zbunjena svojim osjećajima, ostaje u kući koju joj je Veli-paša priredio, a pripovjedač dvaput ponavlja konstrukciju „Odlazi – ostavlja“ (Andrić 2013: 162) kako bi naglasio njezinu usamljenost i odbačenost. Mara se nakon njegova odlaska slomi, a zapravo se nikad i neće u potpunosti oporaviti:

Osjećala je u grudima neku prazninu, nešto tiho, odjednom zastalo, u cijelom tijelu: samo dvije tačke, u dvije sljepoočnice, kucaju brzo i naizmjenice, i zamagljuju joj vid (Andrić 2013: 162).

Mara ostaje sama i slomljena te, pokušavši se oduprijeti osjećaju odbačenosti, odlazi baba-Anuši na Bistrik, ali i tamo nailazi na zlo i na još jednu priču koja ju tjera da pobjegne i da traži smirenje: „Prije nego što su žene počele ponovo da se sakupljaju, i prije nego što se baba Anuša istrijeznila, Mara pobježe sa svojim zavežljajem niz Bistrik“ (Andrić 2013: 173). Njezina je greška što smirenje pokušava pronaći u crkvi, odnosno u još jednom susretu s fra Grgom. Ta odluka pokazuje njezinu vjeru i nagon koji ju goni da zaklon potraži na jedinom mjestu na kojemu bi ga i trebala dobiti – u crkvi. Međutim, fra Grgo ovoga je puta još oštiji nego prije, vjerojatno i zbog činjenice da Mara više nema ni Veli-pašu kao zaštitnika i da je prepuštena njegovoj milosti i nemilosti. I dok i sam strahuje za vlastiti život, pobrinut će se da Maru smjesti na jedino mjesto koje je još iole sigurno te tako sačuva i njezin život, no za njezinu se dušu nimalo ne brine. Zapravo ju, upravo suprotno, gura u još veću provaliju i oduzima joj svaku nadu da će ikada biti spašena: „Da iz godine u godinu pod crkveni suzama pereš, da o hljebu i vodi živiš, ti ne možeš svoje sramote sprati ni popraviti zlo koje si poradila“ (Andrić 2013: 175). Ironično, usred vike na Maru i govora o nemogućnosti spasa njezine duše začuje se sat kao poziv na molitvu. Fra Grgo odmah i počinje moliti, a i Mara s njim te u tom trenu dolazi do izražaja njegova dvoličnost kao pastira koji bi trebao bdjeti nad dušama svojih vjernika: poštuje crkvene zakone i drži se reda, ali svoju glavnu zadaću, brigu za duše vjernika, ne ispunjava.

Maru fra Grgo potom šalje u Pamukovića kuće. Iako joj se isprva čini kako je došla na mjesto koje je skriveno od zla i u koje ne može doprijeti nikakva nesreća, vrlo brzo uviđa da nije tako:

Zamišljala je kako je unutra namješteno, kakvi su ljudi i kako žive. Ali se rijetko dešavalo da ugleda koga od Pamukovića. I što ih je manje viđala i poznavala, to je više volila da gleda u te bijele stubove i prozorska stakla koja se nisu nikad otvarala, i iza kojih je, kako se njoj činilo, bio neki bolji život i neki drugi ljudi, koji ne poznaju ni nesreće, ni oskudice, ni sramote (Andrić 2013: 179).

Mara je dane najradije provodila skrivena od svijeta i radeći nešto nasamo, no Jela i najmlađa Pamukovićeva nevjesta Nevenka rado su joj pravile društvo pričajući priče o Pamukovićima i o vlastitoj sudbini u toj kući otkrivši joj time kako zlo postoji posvuda i kako ga nitko ne može izbjeći.

Iz njihovih razgovora i iz onog što joj je svaka od njih pričala, njoj počne da se polako otkriva istina o Pamukovićima: da su i oni mučeni zlom i nesrećom, kao i svi koje je dosad poznavala, kao njena majka, Hafizadićka, i stari Ilija Garić, kao i Veli-paša i baba Anuša; samo što oni to na svoj način snose i kriju (Andrić 2013: 180).

Nevenki se, tijekom proživljavanja prvih dana u Pamukovića kući, kako sama kaže, nametala samo jedna misao – otkud toliko zlo u svijetu:

Prva i stalna misao joj je bila: otkud toliko zlo? Bez zračka dobrote, sažaljenja, nježnosti, ma za koha i ma za što što nije Pamukovića. Kao kroz tamu gazila je kroz to njihovo zlo i nije mogla da mu vidi kraja, ni smisla, ni razloga. Samo: zlo (Andrić 2013: 187).

U tim njezinim riječima vidljiva je veza s prvom velikom Andrićevom temom: bezrazložnošću i neprekidnošću zla. Satrvena je misljuje da se zloća Pamukovića nikada neće slomiti i da se nikada neće, što je za nju još gore, otkriti i pokazati svijetu.

Eto, griješe, truju se, raspadaju se, preziru i nipodaštavaju svakog, mrze jedni druge; dužni su, lakomi, sramotni, ali svako od njih drži glavu visoko, oštro gazi, slobodno gleda, dobro jede, lijepo se nosi, nikog se ne boji i ne stidi, radi šta hoće, ima što želi. Niko im ništa ne može (Andrić 2013: 188)!

Dok tako misli, dolazi do bojazni da se ti ljudi neće postidjeti ni pred Božjim licem, a jedino joj smirenje predstavlja molitva. Neiskvarena kakva jest, misli samo o tome da zli Pamukovići mogu izgovarati iste molitve kao i ona i to ju guši. Izmišljala je stoga svoje vlastite molitve, riječi kojima ne moli nitko drugi i koje nitko drugi ne zna kako bi u svemu bila različita od njih: „Jedino tu je nalazila ono za čim je toliko žudila, predjel u kom se pravo i istinski zna ko je prav a ko kriv, ko je pogan i podao a ko dobar i čist“ (Andrić 2013: 189).

Mara svoj slom doživljava pri susretu sa Šimunom. Priču o njemu čula je već ranije. On je bio tetka-Anđin čovjek koji je dane i noći pio po Sarajevu i okolini, a Anđa ga je voljela kao što samo žena može. Jednom je došao pijan kući, vičući da ga prati Napast koja ga otad nije nikako napuštala. Žena ga je nastojala tome oteti, a on se klatio kao čovjek nesvjestan toga gdje se uopće nalazi i bez ikakve želje i moći da se odupre. Mara je svoj prvi susret sa Šimunom doživjela dok je češljala vunu. On joj se približio, želeći vidjeti svoju zemljakinju, no Anđa je, čije su riječi

duboko pogodile Maru, vrlo brzo došla po njega. Želeći ga odvući od nje, Anđa mu podrugljivo i ljutito kaže da mu ne treba turska milosnica, a djevojci tek tada postade jasno tko je ona i koji je njezin položaj u očima svijeta.

Ostavši sama u polumračnoj sobi, djevojka se neko vrijeme nije micala s mjesta, a onda pade u razastrtu vunu i ponovi, u sebi, riječ *milosnica*. Samo jednom u životu čula je tu riječ; u jednoj svađi, neka žena dobacila je njenoj majci, preko sokaka. Otkako su je odveli iz Travnika, ona je i sama, u najgorim časovima i za besanica, pomišljala na tu riječ, u kojoj sje osjećala nešto kao modro, meko i rasplinuto, ali smrtonosno; pomišljala je, istina, ali je nikad ni od kog nije čula, niti se usudila da je sama pred sobom izgovori; nju nije rekao ni fra Grgo u svom najvećem gnjevu; sad je izrečena, i ona je posrnula pred njom kao pod konačnim udarcem (Andrić 2013: 197).

Iste se noći Šimun dvaput pokušao objesiti, a Mara je to saznala ujutro od Nevenke. Oblio ju je užas te se osamila, a ništa joj nije dolazilo u misli osim majke i Šimuna, ljudi koje je „đavo zaoglavio“. Tad se sjeti konopca koji je vidjela da visi na jednoj gredi i poleti ka njemu, no pade i stvore se pred njom strašne slike njezine majke, Ilije Garića, Veli-paše i ostalih ljudi njezina života. Sva izvan sebe, spas opet pokuša pronaći u vjeri: ukaza joj se Bogorodica s oltara iz dolačke crkve, a Mara se odupirala o zemlju moleći i drugom rukom pokušavala uhvatiti kraj Gospina plašta dok je ona prilazila:

Pokrij me, Gospo draga, ne daj! Zakloni me od svih, od svih... Svukud su me vodili, kod Turaka i kod naših. Svuda su me gonili. Ništa ne znam. Nisam kriva. Ne daj me (Andrić 2013: 200).

Tad djevojka koja je cijeli život propatila doživljava svoj posljednji slom, i to u vjeri kojoj se uvijek vraćala i u kojoj je uvijek vidjela spas.

Mara se više nije oporavila, stalno je živjela u halucinacijama, a s obzirom na to da nisu imali kamo s njom, ostala je u Pamukovića kući. Sva joj je ljepota nestala, izgubila je stari sjaj, jedino joj je kosa ostala netaknuta i nepromijenjena. A onda je Jela shvatila da je Mara trudna. U isto vrijeme porodu se približavala i Nevenka, a za obje je žene brinula Jela dok se cijelo Sarajevo spremalo na otpor. Kad su pukli topovi nad Sarajevom, Mara je rodila, ali joj je dijete odmah umrlo. Nevenkino je dijete bilo zdravo, ali ona nije imala hrane pa ga je hranila Mara, no ona je ubrzo umrla. Sahrani ju je possluga, a Marijan je, kao sažetak njezina života izgovorio riječi:

Eh, eh – uzdisao je i zastajkivao, ne znajući upravo ni sam što hoće da kaže – eh, zakopasmo grješnicu, zakopasmo sirotu. Svak je ponešto uzeo od nje, a nikog da je požali i suzu pusti nad njom. Eh, pusto (Andrić 2013: 206)!

Slično kao i u *Anikinim vremenima*, u noveli *Mara milosnica* također vidimo muški pokušaj kontrole ženske seksualnosti. Veli-paša, muškarac na položaju, nailazi na djevojku koja mu se sviđa, koja je izuzetna, on ju poželi i uskoro ju, neovisno o vjeri i bilo čemu drugome – ima. Njoj to upropaštava život jer je, za razliku od Anike koja djeluje, makar to djelovanje bilo i samouništavanje, pasivan lik koji izgleda kao igračka u rukama drugih. Marina priča govori o bezrazložnosti zla, no još jače dolazi do izražaja svemoć zla i nemoć da se ono izbjegne. U Marinom svijetu zlo je posvuda, a žena, kojoj nije dozvoljeno upravljati vlastitim životom i vlastitim tijelom, potpuno mu je prepuštena, bez ikakvih izgleda da mu utekne.

6.1. Ponovljivost ženskih sudbina

Pripovijest *Mara milosnica* donosi pred čitatelja tužnu priču o djevojci koja svojom ljepotom čitavoga života na sebe privlači strašno zlo, zlo koje nema kraja, kojemu se ne može oduprijeti i koje ne može izbjeći, čak i da je to pokušavala. Međutim, u drugim dijegetskim slojevima ove priče kriju se priče o sudbinama drugih žena koje također ispaštaju zbog vlastite ljepote, nesposobne da išta promijene i da izbjegnu sudbinu koju im je namijenila muškarčeva ruka. Pripovijesti su to o baba-Anušinoj unuci, o najmlađoj Pamukovićevoj nevjesti Nevenki te, na koncu, o Jeli koja svoju priču dugo nikome ne otkriva.

Kad je prvi put pokušala djelovati i skloniti se od zla i samoće koji su je snašli, Mara se zaputila baba-Anuši na Bistrik. Time se u pripovijesti pojavljuje još jedna žena, koja sa sobom u pripovijest uvodi i dvoje djece, djevojčicu i dječaka. Djeci su roditelji umrli, a baba ih je potom uzela k sebi, no možda bi bolje za njih bilo da nije jer se toliko propila nakon sinove smrti da se za djecu uopće nije brinula. Djevojčica je opisana kao „rano razvijena, pjegava u licu i s nečim iskusnim i drskim u očima“, a toga dana izašla je lutati po vani kao i obično. Tamo su je sreli dva mladića: Salčin s Bistrika, „padavičar i ubojica, ospičav, krupan, sakat u lijevu ruku i uvijek izubijan po čelu“ te drugi mladić, „vitak, dobro odjeven, pod teškim bensilahom i oružjem“. Oni su djevojčicu ugledali i odlučili su je namamiti komadima šećera, a kad su došli do mjesta na kojemu ih nitko nije mogao vidjeti, mladić ju je silovao dok je Salčin čuvao stražu. Kasnije su je našle Ciganke i dovele su je kući, ali nitko nije znao što da s njom čine. Mara se odmah po bijegu od vlastite nevolje suočava s nevoljom drugog ženskog bića kojemu, čini se, nema pomoći. Zanimljivo je primijetiti da je i u ovoj priči žena, iako ne još potpuno razvijena, opisana kao buduća ljepotica, dok je muškarac koji

ju napada ružan i duševno i fizički. Iako se u samoj umetnutoj pripovijesti ne radi toliko o ženskoj ljepoti kao uzroku zla koliko o bezrazložnom zlu, opet pred sobom imamo situaciju u kojoj žensko biće pati zbog muškarčeva mišljenja da ima pravo uzeti ono što je njoj najvažnije. I što je još važnije, za to nije ni kažnjen te i odaje dojam da zaista i ima pravo na to.

Druga je tužna ženska sudbina s kojom se Mara susreće život najmlađe Pamukovićeve nevjestice Nevenke. Nevenka je prva koja Mari otkriva zlo koje se krije u Pamukovićima. Ona želi pričati i želi sebi olakšati dušu, premda Mara ne želi slušati o svojoj toj mržnji. Nevenka joj priča da je zlu izložena otkako se udala, a da joj je najgore s mužem pred čijom „mržnjom i zloćom stoji još uvijek u strahu i neshvatanju, ali ipak spremna da se brani“. Muž Niko jednom je otišao Šimunu u Kiseljak te se vratio usred noći pijan i uneređen. Ona se i nije uplašila toliko njegova pijanstva koliko zloga pogleda iz njegovih očiju, a ubrzo se potom ispostavilo da je strah bio opravdan. Napao ju je i obasipao svakakvim pogrđama jer još uvijek nije zatrudnjela, a kad mu je ona uzvratila, stao ju je goniti po dvjema avlijama i nagovarati ju da se sunovrati u bunar. Ona mu se te noći suprotstavila i pobjegla mu je zavukavši se među bačve, a sve se to nakon toga puta ponavljalo vrlo često. Ipak se svaki put suprotstavljala i tako sačuvala svoj vlastiti život, kao i malo dostojanstva koje joj je preostalo, a utjehu je, kao i Mara, pronalazila u molitvi. Treću godinu svoga braka ostala je trudna i tad se osjećala kao da ima pravo likovati i kao da je napokon stigla plaća za sve što je dotad pretrpjela.

Priča o Jeli stara je koliko i priča o samim Pamukovićima. Ona je, kako kaže pripovjedač „bila oniska ali krupna, žuta i podbula u licu. Bila je prešla pedesetu godinu, a nije se nikad udavala. U tome se krila neka tajna koju je ona, pored sve svoje brbljivosti, brižno krila“ (Andrić 2013: 181). Kasnije saznajemo kako ju je, kad joj je bilo šesnaest godina, unesrećio mlađi brat staroga Pamukovića te je ona otada ostala u Pamukovića kući koja je za nju bila sav život i čitav svijet, dok je Pamuković s kojim je imala veze otišao u svijet i kasnije poginuo. Jela je sve pamtila, o svima se brinula, a o njoj nitko:

Svi su, od rođenja, navikli na nju kao na stvar. Ona je vodila računa o svima a niko o njoj. Niko nije znao da li ona jede, spava ili boluje. I ime bi joj zaboravili da je nije trebalo dozivati (Andrić 2013: 181).

Nije ni čudo da je Jela Pamuković poistovjećivala sa zlom te da je tako zdušno prihvatila Maru, prepoznavši vjerojatno u njoj vlastitu sudbinu.

Kao što u Anikinim vremenima analeptične pripovijesti o Tijaninoj uzbuni i popu Vujadinu služe da dočaraju obrazac koji se izmjenjuje, pripovijesti o Jeli, Nevenki i baba-Anušinoj unuci u noveli *Mara milosnica* imaju istu funkciju. Razlika je u tome što u svijetu pasivnih ženskih likova koji ne djeluju čak ni kad im je ugrožena vlastita bit ne dolazi ni do kakve izmjene: postoji samo obrazac kojim muškarac kontrolira žensku seksualnost i tako na lijepo žensko privlači zlo. Kad se pojavi žena koja na to odluči reagirati poput Anike, zlo ne izostaje, samo je još svemoćnije i ruši sve pred sobom, djeluje i na muški svijet.

7. Odnos prema drugom i drugačijem

Kao jedna od temeljnih kategorija suvremenih književnih teorija izdaje se kategorija drugoga kao analitičkoga konstrukta za deskripciju književnoga svijeta određenoga pisca. Prvenstveno je ova kategorija nastala kao deskripcija idejno-tematskoga sloja djela Marina Držića, no može se primijeniti i na druga djela i žanrove. Kategorija drugoga pretpostavlja postojanje kolektivnih identiteta koje pripovjedač prihvaća kao svoje, pa se za polazište moraju uzeti objektivne sastavnice njegova identiteta kao građanske osobe (*Leksikon Marina Držića* 2009: 141) .

Koncept drugoga itekako je primjenjiv na tematski svijet Ive Andrića. Govoreći o Bosni kao o zemlji na sjecištu važnih puteva i na razmeđi orijentalnog Istoka i Zapada, opisuje ju kao zatvorenu i skućenu cjelinu u koju je bilo kome tko dolazi izvana teško prodrijeti. U kasabama su ljudi navikli jedni na druge, poznaju se međusobno i navikli su na zajedničko življenje po nepisanom redu koji je uspostavljen od davnina. Čim se pojavi netko tko porijeklom među kasabljanima ne pripada i tko se ističe, makar samo izgledom, prema njemu stvaraju se otpor i mržnja, a tu se osobu odmah povezuje sa zlom te se tako ostvaruje samoispunjavajuće proročanstvo.

Možda je i najbolji primjer za odnos kasabljanina prema ljudima koji dolaze izvana čitav roman *Travnička hronika*. Dva se konzula nađu u potpuno novom svijetu, svijetu koji je zaglavio između Istoka i Zapada i koji se pokušava okrenuti Zapadu, ali mu Istok to priječi. Svaki od njih pokušava na vlastiti način živjeti u tom podneblju punom nerazumijevanja, a ljudi s kojima se susreću različito reagiraju na njih.

Primjer je i već spomenuta pripovijest *Anikina vremena*. Cijeloga života praćena spoznajom o majčinom podrijetlu, Anika se u kasabi osjećala kao tuđinka. Želeći njezinu različitost samo još više naglasiti, majka ju je, ne sluteći zlo koje će iz toga proizaći, oblačila drugačije ističući samim time još više njezinu različitost. Nakon Anikine smrti kasaba se vraća u svoje prvotno stanje, kao da njome nije ni bila ometena.

Premda govore o izuzetno lijepim ženama koje bude u muškarcima najdublje erotske osjećaje i koje samom njihovom reakcijom na sebe izazivaju zlo, novelama *Ćorkan i Švabica* i *Olujaci* zajednička je tematika odnosa prema drugome. Ni plesačica na žici ni Mostarka ne pripadaju sredini u kojoj se zateknu. I dok je plesačica po žici zanimljiva i zbog egzotičnosti vlastitog zanimanja te cirkusa s kojim je došla, Mostarka na sebe navlači mržnju isključivo jer se razlikuje od ljudi u Olujacima u koje su je udali protiv njezine volje. U nastavku će se analizirati odnos

zajednice prema ovim dvjema ženama te uzročno-posljedična veza njihova izgleda i zla koje se desilo njima samima te ljudima u njihovoj okolini.

7.1. Olujaci

Iako se u ovoj noveli radi o odnosu prema drugome, zapravo se tematizira odnos prema ženi, i to prema lijepoj ženi, koja je patila i platila životom zbog svoje različitosti, kojoj je uzrok, između ostaloga, i njezina ljepota.

Selo Olujaci neobično je mjesto koje se nalazilo usred nezahvalnog i nepristupačnog krajolika, no unatoč tome, ljudi koji su tamo živjeli bili su bogati. Često se za njih znalo reći da im je Bog dao bogatstvo i svaku nesreću, a sve što je povezano s tim selom bilo je potpuno drugačije od ostatka svijeta. Posebno su se razlikovali ljudi:

Sve u Olujacima dobro raste, osim ljudi. Olujački čovek je onizak, krivih nogu, širokih ali ne pravih leđa, nesrazmerno dugih ruku, široka lica sa spljoštenim nosom i sa crnim malim očima bezizrazna ali uporna pogleda, velikog vrata koji je pri dnu proširen tako da s trupom čini nerazdvojnu celinu. Njih je u čaršiji lako prepoznati među stotinama drugih seljaka. Usled neprestanog penjanja i spuštanja, na koje ih je osudio položaj njihovog sela, oni imaju naročito držanje pri hodu: cela gornja polovina tela im je zabačena unatrag (Andrić 2013: 328).

Priča o Olujacima zapravo je pripovijest o paležu u kojem je izgorjelo cijelo selo, a sve se dogodilo zbog ženske ljepote. Jedan od potomaka obitelji Muderizović oženio se Mostarkom, djevojkom o kojoj osim podrijetla i vanjskoga izgleda ne znamo ništa više. Nitko taj brak nije podržao jer je među Olujacima vrijedilo nepisano pravilo da se ne miješaju ni s kim izvan sela: „Za Olujake, to je bilo novo i nečuveno. Stariji ljudi u selu i u samoj porodici nisu odobravali tu ženidbu iz dalekog tuđeg sveta, ali ambiciozni kadija svrši stvar te jeseni“ (Andrić 2013: 329). Još je veći problem od toga što je djevojka došla iz dalekog svijeta bio njezin izgled po kojemu se u potpunosti razlikovala od svake osobe u Olujacima.

Ona je bila za dve glave viša od mladoženje, a za tri od najviše žene u Olujacima. Bila je vitka ali puna, oni su bili svi odreda zdepasti ali žilavi, bila je živa i vesela, oni mrki i potuljeni; ona je volela igru i pesmu, a oni rad i neku mračnu zamišljenost za koju se nije moglo videti čemu vodi; volela je da se kiti i njeguje, a to su njene jetrve i ostale snahe gledale sa čuđenjem i osudom (Andrić 2013: 330).

Zahvaljujući tim razlikama, od samoga je početka u Olujcima bila neprihvaćena. Pokušavala je raditi i pomagati im kako bi im bar u tome bila jednaka, no to joj nije uspijevalo. Tijekom tog posla razlike među njima bivale su još izraženijima:

Njihove ruke, široke, kratke, sa zatubastim prstima, ispucale i pocrnele od oraha i voćnog soka, mešaju se i dodiruju s njezinim pravilnim rukama na kojima su obli nokti nedavno okniveni (Andrić 2013: 332).

Zbog toga su je mrzili i jedva čekali svaku priliku da joj prigovore. A prilika je bilo jer je ona, uviđajući sve to, radila rastreseno i nepažljivo, zbog čega je bila još gora u obavljanju posla.

Provela je kod njih godinu dana, a onda joj je u posjet, vidjevši da ju ne šalju obitelji, došao brat. Ona je bila presretna što napokon uza se ima nekoga svoga i nekoga tko ju ne osuđuje te je odmah bratu ispričavala sve što je u tom negostoljubivom selu proživjela. Između ostaloga, otkrila mu je da su ju udali za čovjeka koji je lud i koji je paranoičan te zbog svojih priviđenja koja ima noću misli da je stalno ugrožen. Boji se nje i njihove različitosti pa spava s puškom iznad bračne postelje, dok između njih u samoj postelji drži položen dugački nož. Koliko se god ona trudila da mu dokaže da mu je vjerna i da ga pokuša razuvjeriti, ništa ne pomaže te je on samo još gori.

Dok mu je to pripovijedala, muž joj se probudio i otkrivši da je nema te vjerojatno i čuvši o čemu govori bratu, odlučio ubiti ih sve troje. Zabarikadirao je prozore sobe u kojoj su se nalazili, sam je ušao u nju i zatvorio vrata te se, skupa s njima, prepustio vatri. Vatru je nakon sat vremena primijetila jedna starica, no iako su se svi u Olujcima trudili da ju ugase i spriječe plamen da se proširi, puhao je vjetar koji je spalio polovinu sela. Sutradan se cijelo selo, bez interesa za povod i uzrok vatri bacilo na popravak i gradnju kuća te su ubrzo izgradili novo selo, jedino je mjesto na kojem se nalazila Muderizovićeva kuća ostalo netaknuto kao podsjetnik na ono što se tu dogodilo.

Premda govoreći o odnosu prema ženi koja je drugačija od zajednice u koju je došla, pripovijest Olujci također se oslanja na nemogućnost muške kontrole ženske seksualnosti, što za sobom povlači zlo. Mostarka dolazi u Olujake i potpuno je različita od njih. U njima njezina ljepota ne pobuđuje ljubav, već upravo suprotno – mržnju. Njezin muž, umjesto da bude sretan jer je dobio lijepu ženu, ljubomorani je i zavidan, strahuje od nje. U trenutku kada shvati da se pojavio drugi muški lik, koji će mu možebitno tu ženu oduzeti, on ju odlučio uništiti i tako želja za posjedovanjem lijepoga, makar to lijepo u tebi izazivalo užas, još jednom uzrokuje zlo.

7.2. *Ćorkan i Švabica*

Odnosom spram drugoga i drugačijega bavi se Andrić i u *Ćorkanu i Švabici*. Premda ne nužno lijepa, žena je u ovoj noveli posebno egzotična jer je drugačija, dolazi iz drugačijeg, protagonistima nepoznatog svijeta i još se k tome bavi hodanjem po žici, njima svima nepojmljivom disciplinom. U mirnu kasabu dolazi cirkus koji je tamošnjim ljudima posebna novost. Oni ispočetka ne reagiraju na njega, no ubrzo su ih sve očarale sve igre koje su im odjedanput postale dostupne, kao i sve discipline koje su dobili priliku gledati.

Prve večeri su prošle mirno. Dok momci ne počeu da se kupe u puškarnici i gađaju u nišane iza kojih su, kad bi se dogodilo, izlazile figure od lima: kovači koji zvonko tuku u nakovanj ili djevojka koja maše rupcem. Malo-pomalo postade opšta strast da se gađa u nišan (Andrić 2013: 34).

No najveću je atrakciju predstavljala hodačica po žici. Premda se ne radi ni o ženi patnici kakva je Mara Garić ni o fatalnoj ženi poput Anike, opčinila je cijelu kasabu, a muškarcima je postala objekt erotskih čežnji.

Ta jevtina igračica iz malog cirkusa porasla je u kasabi do kobne i tajanstvene veličine. Ona je uzburkala varoš, ispunila kuće šapatom i plačem, i muška srca velikim željama. U svijesti žena i odraslih kćeri ona je stalno živila (i u snovima) kao bezlično, ljigavo i nedokučljivo zlo (Andrić 2013: 36).

Iako nije, kako je već rečeno, fatalna žena poput Anike, pomutnja i zlo koje je izazivala u kasabi ravni su Anikinim vremenima.

Premda je za Švabicom kolektivno poludjela cijela kasaba, najviše se isticao jedan muškarac – Ćorkan: „Prvi koji je igračicu vidio i počeo o njoj da govori, i koji je najviše ludosti i bruke zbog nje počinio, bio je Ćorkan“ (Andrić 2013: 36). Maloumni sluga cijele kasabe, luda koja ih zabavlja na veseljima i pijanica s dolaskom Švabice potpuno se promijenio. Dolazak Švabice, kako kaže Nemec, pobudio je u Ćorkanu sve erotske nemire te je on, potpuno zanesen, mogao samo o djevojci na žici misliti (usp. Nemec 2016: 175).

A Ćorkan se promijenio kao po nekoj nesreći. Jedva stiže da posvršava najnužnije svagdašnje poslove, pa i to radi kao u snu. Zaboravlja lako. Neće više da pjeva kroz čaršiju ni da igra na raskršću, kao što je prije činio gotovo svaki dan. Nesvijesti mu se, i u snu drhti, stalno je na opasnim visinama, na rubu, i sve se više penje (Andrić 2013: 37).

Opijenost ženom ne stvara mu samo probleme jer ne izvršava svakodnevne poslove već se s njim svi šale i izruguju ga, pogotovo kad dočuju da cirkus odlazi, zbog čega se Ćorkan ražalosti.

Kolo svršava, a gazda Stanoje naređuje da mu sviraju Ćorkanovu žalost. Vriska, smijeh. Pije se i proljeva.

– Jaoooh!

– Umri, Ćorkane!

– Ode ti Švabica!

A Ćorkanu se ražalilo (Andrić 2013: 37).

Te večeri odluče natjerati plesačicu na žici da nastupa za njih, no gazda cirkusa pozove žandare. Oni ih rastjeraju i naplate im globu, a jedino je Ćorkan, iako nije njegova ideja bila da to učine, dobio batina volovskom žilom natopljenom u sirče. Tako je Ćorkan „platio cijenu sna o ženi“ kojom je bila zalučena čitava kasaba (Nemec 2016: 175).

Premda je doseg zla u ovoj noveli najmanji ako ih u obzir uzmemo sve četiri, i u njoj vidimo ustaljeni obrazac zbivanja i ponašanja muških likova. Žena je i ovdje svedena samo na tijelo, nije važno tko je, odakle je, važno je samo da je lijepa i da ju zbog toga svi žele imati. Maloumni Ćorkan najviše tu želju izražava, a s obzirom na to da je razlika između njega i žene za kojom žudi gotovo dovedena do groteske, svi mu se rugaju, prikrivajući tako i vlastite želje. Svijest o nemogućnosti posjedovanja lijepoga opet dovodi do zla. Ovoga je puta lijepa žena to zlo uspjela izbjeći, ali se ono ipak sručilo na muškarca koji je želio njome upravljati.

8. Zaključak

U idejno-tematskom svijetu Andrićevih djela zlo je stalno prisutno, svemoćno i bezrazložno. Djeluje na sve oko sebe, nitko i ništa mu ne može promaknuti, razorno je i, što je najtužnije, bezrazložno je. Sve to i ne iznenađuje ako se sjetimo da je u *Pismu iz 1920.*, kao vlastitom književnom manifestu, Andrić mržnju opisao kao dalekosežnu i svemoćnu, kao zlo prisutno u svim dijelovima svijeta i kao silu kojoj nitko ne može izbjeći, što svaki pokušaj bijega čini uzaludnim.

Žene su u Andrićevim djelima prisutne često, a zlom su upravo one najčešće pogođene. Pojavljuju se uglavnom kao pasivni likovi, bića koja ne djeluju i koja su potpuno u muškarčevoj vlasti. One su podložne muškarčevoj volji: njima muškarac upravlja, kad ih odbaci, osramoćene su, a zlo ih prati kamo god da krenu. Zbog toga je tematiziranje odnosa ženske ljepote i zla također jako često, a rad se bavio četirima novelama u kojima je ta veza posebno izražena.

U novelama *Anikina vremena*, *Mara milosnica*, *Olujaci* te *Ćorkan* i *Švabica* vidjeli smo čitav dijapazon ženskih likova. Anika je fatalna žena, dinamički pokretač radnje i zbivanja, žena koja djeluje vođena ponosom i prkosom i koja, ako već mora biti i sama uništena, uništava sve pred sobom. Mara je potpuno različita od nje: ne usuđuje se govoriti bez dozvole, gotovo bismo rekli da se ne usuđuje živjeti bez muškarčeve dozvole. U jednom navratu pokušava djelovati, ali je nemoćna i zlo ju ipak sustiže kamo god pošla, a jedini spas vidi u vjeri, gdje ga na koncu pokuša i pronaći, a završava u ludilu. Mostarka i Švabica, za razliku od dviju spomenutih žena, nisu nimalo okarakterizirane, a čak se ni iz njihova djelovanja ne mogu vidjeti naznake karakterizacije. Ipak, iako donekle različite, zajedničko je svim ovim ženama da su objekti žudnje muškaraca i da zbog toga stradavaju.

Svijet Andrićevih književnih djela patrijarhalan je. Očevi su glave obitelji, njih se sluša, a podređeni su im čak i sinovi. Žene su na dnu hijerarhije, niže od stvari. Ipak, unatoč tome što se nalaze na samome dnu i što se prema njima ponaša gore nego prema životinjama, doživljavaju se kao stalna prijetnja, i to zbog svoje ljepote. Muškarci, kao i sva bića, imaju svoje najdublje želje i žudnje, a žene su te koje su, prema njihovom mišljenju, za te žudnje odgovorne. Muškarci zbog toga žele vladati ženama i njihovom seksualnošću, smatraju da ih trebaju pokoriti lošim ponašanjem i batinama, one su objekti s kojima mogu raditi što žele. Na taj način žene stalno prati zlo.

Još veći problem nastaje kada se pojavi žena koja na to ne pristaje, koja odluči sama upravljati svojim životom i svojim tijelom. Onda zlo biva još veće. Ipak, čak i u primjeru žene koja se odluči

sama pozabaviti sobom ne radi se o tome da je to učinila zbog vlastite dobrobiti: učinila je to znajući da se time uništava, ali je osjetila uvredu svojoj ljepoti i njoj je to bilo dovoljno da se potpuno oskrnavi. Razlika je u priči o Aniki što je zlo stiglo i muškarce oko nje, ne samo nju.

U idejno-tematskom sloju Andrićevih djela sveprisutna je i skučenost misli i djela, uvjetovana skućenošću samog prostora i krajolika. Kasabljanici ne prihvaćaju nikoga tko nije njihov, čim se pojavi netko tko iole odudara ili je tuđinac, prema njemu pokazuje se samo mržnja. Ako se radi o tuđinki, a ne tuđincu, mržnja je još veća jer se takva žena smatra još gorom od onih na koje su čitavoga života navikli.

U analiziranim novelama svemoćno zlo prati lijepe žene i one koji su drukčiji. Sve to i ne iznenađuje ako uzmemo u obzir Andrićevu tematsku zaokupljenost fenomenima mržnje i zla. Svoju opsesiju tim fenomenima prenio je i na svoj književni svijet u kojem su sveprisutni, a onaj tko je u potrazi za srećom, treba ju potražiti izvan njega.

9. Popis literature

Primarna:

ANDRIĆ, Ivo (2012) *Ispovijed i druge priče*. Zagreb: Naklada Ljevak.

ANDRIĆ, Ivo (2013) *Mara milosnica i druge pripovijetke*. Zagreb: Školska knjiga.

Sekundarna:

ARENDT, Hannah (2016) *O zlu*. Prevela: Nadežda Čačinovič. Zagreb: Naklada Breza.

BIJELIĆ, Marijana (2015) *Anika kao fatalna žena – demonizacija ženskosti u pripovijetci Anikina vremena Ive Andrića*. U: *Filološke studije*. God. 13., br. 2. Str. 161–172.

FERIĆ, Ivona (2015) *Ambivalentna slika žene u hrvatskoj književnosti 17. stoljeća*. Diplomski rad. Zagreb.

FUTAČ, Sara (2016) *Interpretacija i metodički pristup fatalnim ženama u romanima Ante Kovačića*. Diplomski rad. Zagreb.

LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm (2012) *Teodiceja: ogledi o dobroti božjoj, slobodi čovjekovoj i podrijetlu zla*. Preveo: Dušan Janić. Zagreb: Demetra.

Leksikon Marina Držića. (2009) Uredili: Slobodan Prosperov Novak et. al. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

LIVERSAGE, Toni (2005) *Ženski likovi u delu Ive Andrića. Sveske Zadužbine Ive Andrića, sv. 5*. Str. 383–440.

LUKIĆ VISKOVIĆ, Jasmina (2015) *Dvije Andrićeve ženske priče: Anikina vremena i Mara milosnica*. U: *Ivo Andrić – svugdašnji*. Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održana 25. studenoga 2005. u Zagrebu. Str. 101–124. Zagreb: Napredak.

NEMEC, Krešimir (1989) *Femme fatale u hrvatskom romanu XIX. stoljeća*. U: *Forum*. God. 36, br. 2. Str. 172–181.

NEMEC, Krešimir (2003) *Slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća*. U: *Zbornik zagrebačke slavističke škole 2002*. Str. 100–108. Zagreb: FF press.

NEMEC, Krešimir (2016) *Gospodar priče*. Zagreb: Školska knjiga.

NOVAKOVIĆ, Boško (1980) O tipologiji ženskih likova u delu Ive Andrića. U: *Travnik i djelo Ive Andrića – zavičajno i univerzalno*. Uredio: Milosav Popadić. Str. 289–299. Sarajevo: IRO „Veselin Masleša“.

STOJANOVIĆ, Dragan (2003) *Lepa bića Ive Andrića*. Novi Sad – Podgorica: Platoneum.

VUČKOVIĆ, Radovan (2014) *Likovi žena u Andrićevom delu*. Beograd: Svet knjige.

Sažetak

Diplomski rad bavi se proučavanjem veze ženske ljepote i zla u novelističkom opusu Ive Andrića, autora koji se spomenutom tematikom bavio u nekoliko svojih djela. Proučavani dio opusa čine novele *Anikina vremena*, *Mara milosnica*, *Olujaci te Ćorkan i Švabica*. U radu su opisani Andrićev život i novelistički opus, a zatim i velike teme kojima se često bavio i među koje se može svrstati većina njegovih djela. Potom je analizirana svaka od spomenutih novela, kao i ženski likovi u njima. Anika je prikazana kao *femme fatale*, Mara kao žena patnica, a iz odnosa zajednice prema Mostarki i Švabici iščitava se odnos prema drugome. Ključna je za sve novele uzročno-posljedična veza ženske ljepote i zla: u patrijarhalnom društvu muškarci žele kontrolirati žensku seksualnost, što za sobom povlači veliko zlo, ponekad usredotočeno samo na lijepe žene, a ponekad i na sve koji se zateknu u njihovoj blizini.

Ključne riječi:

ljepota, zlo, žena, Ivo Andrić.

Key words:

beauty, evil, woman, Ivo Andrić.